A TÉRSZERKEZET ELMÉLETI KÉRDÉSEI ÉS TERÜLETPOLITIKAI GYAKORLATA

Szabó Pál egyetemi docens – ELTE TTK FFI Regionális Tudományi Tanszék

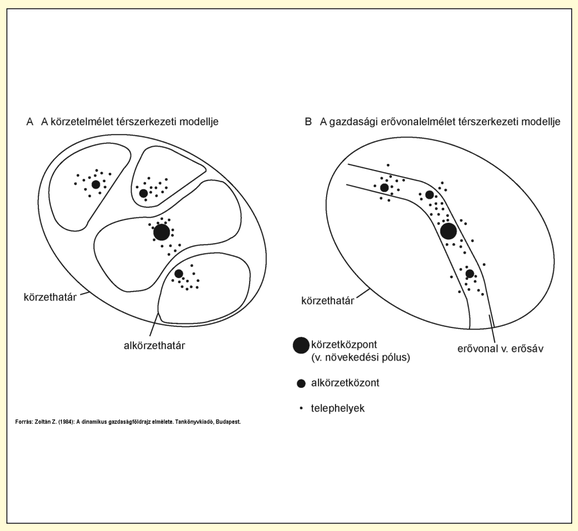

A TÉRSZERKEZET FOGALMA ÉS VIZUALIZÁCIÓJA

A térszerkezet fogalmának értelmezése kapcsán a szerkezet az alap: a különböző értelmező szótárak szerint a szerkezet több részből áll, részek összessége, illetve a szerkezet az alkotórészek közötti összefüggés rendje, módja. Ez a kettősség nyomozható a tudományterületek esetében, és feltárható, hogy a természettudományi körökben inkább utóbbi értelmezést találjuk (elhelyezkedés, egymáshoz való viszony hangsúlyozása), míg a műszaki körben pedig a kettő kombinációja (elemek és elhelyezkedésük). A térszerkezet társadalmi értudományi értelmezése esetében háromféle nézőpont azonosítható: a térszerkezet az alkotóelemek és azok elrendeződése, a térszerkezet az alkotóelemek összessége, a térszerkezet az alkotóelemek egymáshoz viszonyított helyzete; ezek közül az első a legelterjedtebb szemlélet.

A különböző térszerkezet-felfogások az alkotóelemek megválasztása és a köztük lévő relációk felől, azaz a leírás, elemzés (és beavatkozás) szerint is számbavehetők és osztályozhatók, ami alapján a gyakorlatban háromféle szemlélet van jelen. Az egyik a földrajzi környezet elemeihez, ezen belül a különböző földrajzi térségtípusokhoz, a település- és infrastrukturális hálózatokhoz, mint térszerkezeti egységekhez kötődik, a földrajzi térben érzékelhető „dolgokról", ezek abszolút volumeneiről (társadalmi, gazdasági súly) szól, és megjelenési formái alapján egyfajta földrajzi szemléletet tükröz inkább. A másik a területi egyenlőtlenségek kutatása során a területegységek közötti mennyiségi és minőségi differenciák feltárása révén fogalmazza meg a térszerkezetet, ez inkább a regionalista szemléletű munkák jellemzője. Egy harmadik lehetőség a két szemlélet ötvözése, amely komplex elemzések során alkalmazható.

A számtalan kapcsolódó tanulmány alapján elvileg sok mindennek lehet térszerkezete, de a hazai és nemzetközi tudományos és szakpolitikai gyakorlat azt mutatja, hogy egy markáns csoportot képeznek, a térszerkezet fogalmához kötődve, a fejlettséget és a társadalmi, gazdasági koncentrációkat bemutató ábrák, amelyeken egy-egy térség esetében részben/vagy fejlettségi, értéktermelési területi különbségeket, részben/vagy ehhez kötődően csomópontokat, tengelyeket, centrumokat, perifériákat stb. szemléltetnek az alkotók. Ezen a téren az előbb említett komplex szemlélet szintúgy értelmezhető és megfigyelhető.

A térszerkezeti elemzéseknél négyféle elemet azonosíthatunk be: határok, csomópontok, tengelyek, zónák, ahogy a például a melléklet ábra mutatja. A határok egyrészt az érintett terület(ek) közigazgatási határvonalait, másrészt a vizsgálat során feltárt különböző térségtípusok (zónák) közötti választóvonalakat jelentik. A csomópontok esetében a társadalom és gazdaság területi koncentrációja figyelhető meg, jelzőkkel ellátott csomópontok esetében pedig ezek egy vagy több szegmense. (Előbbi például a nagyvárosokat, utóbbiak például bányászati-ipari helyeket, turisztikai desztinációkat, logisztikai, közlekedési csomópontokat jelenthet.) A tengely (folyosó, sáv stb.) lehet egy kifejezetten áramlási, összekötő tengely (légi, folyami, közúti, vasúti stb.), de lehet társadalmi-gazdasági tengely, ahol a koncentráció a földrajzi térben megnyúlt alakot ölt. A negyedik forma, a zóna jellemzője, hogy nagyobb kiterjedésű az előzőekhez képest és kétfelé bontható: az első esetben a fejlett és elmaradott, a második esetben a magas és alacsony társadalmi és/vagy gazdasági sűrűségű, nagyobb kiterjedésű területek beazonosításán és ábrázolásukon van a hangsúly. A zónák egy speciális formációja, amikor nem komplex a tartalma, hanem egy-egy ágazathoz kötődik (például nagyobb kiterjedésű intenzív agrárzónák, turisztikai térségek.)

EURÓPA TÉRSZERKEZETE

Az elmúlt évtizedekben az európai kontinensre számos térszerkezeti ábra készült, és a nagy elemszámból ered, hogy már csoportosítani is lehet ezeket a forma, a tartalom és a szemlélet szerint: 1. Centrum-periféria; 2. Centrum-periféria bővítményekkel, illetve új centrumok; 3. Policentrikus szerkezet; 4. Összetett ábrák (zónák, centrumok stb. együttese); 5. Nem írható le egyszerű ábrával a térszerkezet.

A centrum-periféria elképzeléseknél az időrendet követve a különböző sokszögekkel lehet kezdeni az ábrák sorát. A gazdasági centrumtérség ilyen formájú lehatárolására az első verziók a háromszögek voltak (a legismertebb Peter Hall 1992-es munkájából a London–Frankfurt–Párizs városhármas, az ún. Arany Háromszög). Megjelent Európa térképén az ötszög is: az 1999-ben napvilágot látott Európai Területi Fejlődés Perspektíva dokumentumban vázolták fel a London–Párizs–Milánó–München–Hamburg alakzatot, az ún. Pentagont, mint magterületet. Ezt az Európai Közösségben a gazdasági integráció kiemelkedő zónájaként fogadták el egy időszakban.

A legismertebb azonban az ún. Kék Banán. Roger Brunet francia geográfus és az általa vezetett kutatócsoport az 1980-as évek végén „Nyugat-Európa" városrendszerével foglalkoztak, és különböző térségeket határoltak le az akkori kapitalista Európa térképén, ahogy a mellékelt ábra mutatja. A legfontosabb közülük egy sűrű városhálózatú centrumtérség, amely Délkelet-Angliától a Benelux államokon, a Rajna-völgyén és Svájcon keresztül Észak-Olaszországig nyúlik, mint egy európai megalopolisz. Később Kék Banán modellként terjedt el. (Ezt a területet, mint Európa tradicionális centrumát, „gerincét", a történészek már korábban is beazonosították.)

A Kék Banán keletkezése után erőre kapott az ún. geodesign irányzat, és idővel bővítményeket, ellenpárokat kapott, amelyek révén a centrumtérséghez felzárkózó területeket próbálták lehatárolni. A francia oldalon egy Észak-, Kelet-, Délkelet-Franciaországot érintő sáv, az Északkeleti-ív jelent meg, a német oldalon pedig például a Kék Banán északkeleti részére (Hamburg, Hannover, Bréma térsége) rajzolt foltszerű, illetve a Kelet-Közép-Európát átszelő (Berlint, Prágát, Pozsonyt, Bécset, Budapestet magában foglaló) egyenes zóna. Délen, amerikai mintára, az ún. Európai Napfényövezet jelent meg új centrumként egyes munkákban, míg keleten, a Kék Banán halvány tükörképeként az ún. Közép-európai Bumeráng (Gdanck-Prága-Budapest).

Egy német kutató, Kunzmann, Európa városföldrajzi vizsgálatai során eljutott odáig, hogy a Kék Banánt, mint térszerkezet-felfogást elutasította, mert szerinte a nagyvárosok és régióik a gazdaság mozgatórugói, így egy Európai Szőlő ábra megfelelőbben mutatja a térszerkezetet, a policentrikus térstruktúrát. Ez később több téren számottevő hatást váltott ki (policentrikus fejlődés és fejlesztés).

Idővel több olyan tudományos munka is napvilágot látott, amelyek nem érték be egyszerű ábrákkal, mivel íróik szerint Európa térszerkezete összetett. A zónák és a policentrikusság ötvözeteként foghatjuk fel például az európai gazdasági centrumtérségét szimbolizáló Vörös Polipot, Van der Meer jóvoltából, vagy a Kék Csillagot egy francia munkában.

Végezetül meg kell említenünk, hogy egyesek szerint Európa nem írható le ilyen térszerkezeti ábrákkal, mivel regionális sokszínűsége minden általánosítást megnehezít és megkérdőjelez. Ez fogalmazódik meg Goddard véleményében is: az egyesített Európa térképe inkább egy gyümölcssalátás tálra, sem mint egy banánra hasonlít, azaz a természeti-társadalmi-gazdasági sokszínűség, a változatos és egyedi európai városok, régiók nem gyúrhatók egyszerű „modellekbe".

Hogy ezek után melyek ma az elfogadható térszerkezeti ábrák? Erre nem lehet egyedüli jó választ adni. Egy utat jelent például a gazdasági centrumtérség lehatárolása a gazdasági sűrűség (GDP/terület) mutatója segítségével: az ilyen jellegű regionális szintű vizsgálatainkból kitűnik, hogy – megfelelő generalizációval – a Kék Banánnak, mint európai centrumtérségnek a realitása igazolható, bár több helyen már meg-megtörik a zóna folytonossága. Emellett viszont az is feltárható, hogy a nagyváros–vidék-különbség egyre fokozódik Európában és egyre több főváros, nagyváros emelkedik ki a peri- és félperifériákon, ami viszont a szőlőmodell erősödő érvényesülését mutatja.

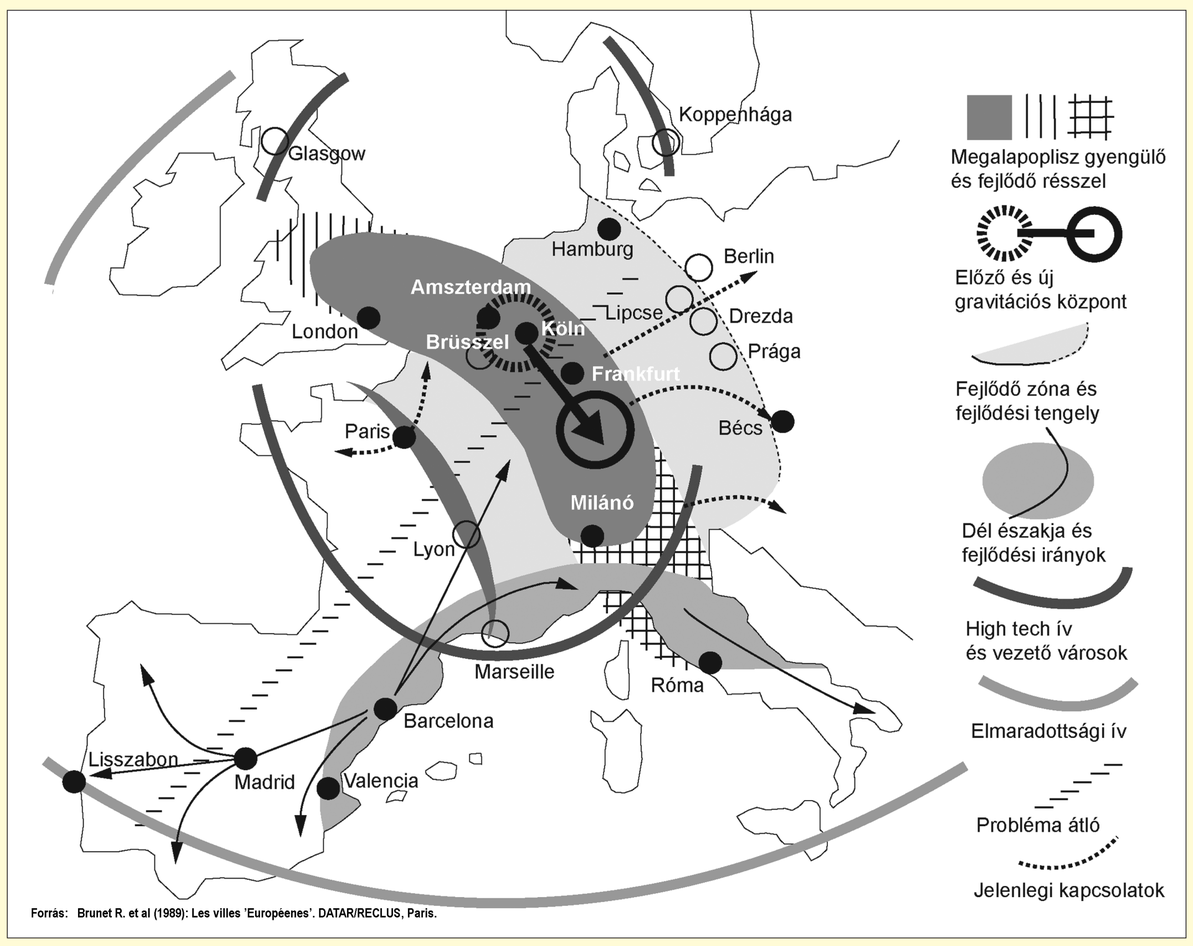

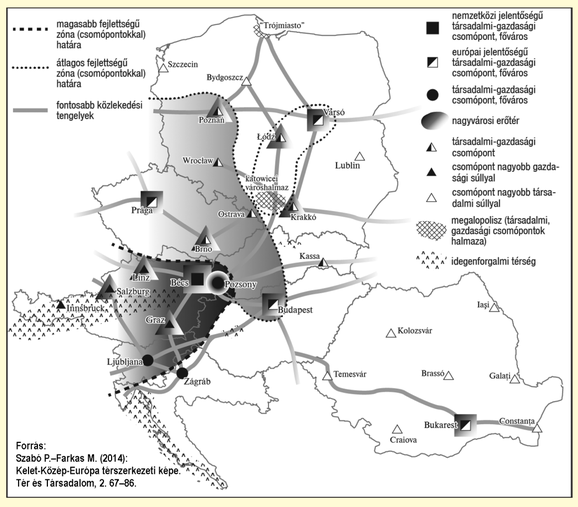

KELET-KÖZÉP-EURÓPA TÉRSZERKEZETE

Kelet-Közép-Európára rajzolt térszerkezeti ábrákra nem bukkanunk a múlt század 70-80-as éveiben. Az első elhíresült ábra Gorzelak lengyel kutató alkotása a kilencvenes évek közepéről, amelyen az ún. Közép-európai Bumeráng a kulcselem. A kutató megállapította, hogy Kelet-Közép-Európában a rendszerváltozást követően fejlődésnek indultak egyrészt az infrastruktúrával legjobban ellátott, az innovációk befogadására legalkalmasabb fővárosi térségek, másrészt az országok nyugati övezetei és azok nagyvárosai (az ún. kapuvárosok). Felfogása szerint e fejlődő térségek által megrajzolható övezet északról, Gdańsktól indul, és Poznań, Wroclaw, Prága, Brno, Pozsony, Bécs érintésével Budapestig húzódik. Felfogásában a Bumeráng azonban nem egységes képződmény, mivel kitüntetett szerepet kapnak benne a központok és magterületek, és ezen zóna súlyát tekintve nem ér a Kék Banán nyomába.

Egy másik forma is készült erre a térségre, német kutatók jóvoltából: egy Berlint, Prágát, Pozsonyt, Bécset, Budapestet magában foglaló fejlődési zóna (ezt Kunzmann elnevezte Uborkának), ami kissé módosított formája a Bumeránghoz képest.

Születtek még a térségre térszerkezeti elképzelések, de nem váltak szélesebb körben ismertté. Ez alól hazai körben egy kivétel akad: egy osztrák kutatásban ún. Új Banánt rajzoltak a térségbe (potenciális második európai gazdaság magterület), amely az Uborkára hasonlít, de annál szélesebb kiterjedésű és Ljubljanáig, Zágrábig húzódik. Az ábra elfogadottsága nem jellemző, ám hazai körben egy kiemelt szakpolitikai dokumentumban megjelent, picit módosítva, Kelet-európai Banán néven. Két másik elképzelés még megemlíthető. Egyrészt Leibenath és társai munkájában a Nyugat-európai Pentagon mintájára lehatároltak egy Közép-európai Pentagont (Berlin-Prága-Bécs-Budapest-Varsó csúcsokkal). Másrészt a Kék Banán mintájára született meg a Sárga Banán, amely Párizstól Berlinig, egyes elképzelések szerint akár tovább, a keleti Hanza városokig tart. A hazai szakmai körökben nem született bumeráng-szerű alakzat a makrorégióra, mivel vagy a klasszikus területi különbségek feltárása, régiótípusok alkotása volt a cél, és maximum ívekkel történő zónalehatárolások jelentették a generalizálást, vagy a Közép-európai Bumeráng volt az elfogadott. Mindezekre reagálva, különböző statisztikai adatok (népesség, GDP, terület) elemzése révén a meghatározó térszerkezeti elemek (zóna, csomópont, tengely) azonosítására mi is kísérletet tettünk, és a kutatások végén a mellékelt ábrában összegeztük Kelet-Közép-Európa térszerkezetét. Nem találtuk célravezetőnek összefüggő koncentráció bejelölését a makrorégióban, mivel a nyugaton kialakult nagyvárosi konglomerátumok és ezek összefűződése, szoros kapcsolatrendszere sűrű tengelyekkel (centrumtérség) nem jellemző Kelet-Közép-Európára; Szilézia nem dinamikus térség, a Bécs-Pozsony agglomeráció pedig nem igazán terjeszkedik a földrajzi térben. A többi csomópont magányos és még mindig nyugat felé „tekint" inkább. A másik dimenzió, a minőség oldaláról nézve: egyfajta nyugat-kelet lejtő, némi koncentrikussággal jeleníthető meg. Ebben a generalizálási célú közelítésben is kidomborodik a regionális földrajzi különbségek szerepe: bár sok közös társadalmi, gazdasági vonás van a posztszocalista országok esetében, ám az egyes országok különböznek egymástól térszerkezeti szempontból, és ez az összesített térszerkezetre is rányomja a bélyegét.

TÉRSZERKEZET A HAZAI TERÜLETPOLITIKÁBAN

A térszerkezet nem csak a társadalmi értudományok, de a területpolitika számára is fontos, így fogalom- és eszköztárába beemelték a jelenséget. Ezen belül a területrendezés és a területfejlesztés másként értelmezi a térszerkezet fogalmát, míg az előbbi a földrajzi környezet elemeihez, ezen belül a földrajzi térségtípusokhoz (területhasználat), a település- és infrastrukturális hálózatokhoz, addig utóbbi a területegységek közötti mennyiségi, még inkább minőségi (főként fejlettségi) differenciák feltárásához köti. Ez problémákat okoz, mivel a gyakorlatban sok szállal kötődik a két terület egymáshoz.

A térszerkezeti elemek értelmezése és funkciója is kettős ezen a téren: egyrészt a helyzetfeltárás során jelennek meg, mint a földrajzi tér alkotórészei, másrészt a célok megfogalmazása esetén. A hazai területrendezés a zónákat területhasználatban, a határokat közigazgatási és térhasználati zónák elválasztásában, a csomópontokat településekként, a tengelyeket infrastrukturális elemekként értelmezi és használja. A területfejlesztési koncepciók tartalmaként pedig megjelenhet a térség adottságainak, belső erőforrásainak, jellemzőinek elemzése területi bontásban, térképi ábrázolásokkal, ám az egyes koncepciók készítőitől függ már, hogy megjelenik e külön térszerkezeti ábra, és milyen tartalommal. Jelen lehet még a jövőkép, amely jelentheti például fejlesztési csomópontok kijelölését, fejlesztési tengelyek meghatározását, valamint kijelölt célhoz tartozó zónák lehatárolását.

A hazai területfejlesztési anyagok egyre gazdagabbak térszerkezeti ábrákban. Aktuálisan ilyen ábrákat az országos és megyei szintű területfejlesztési anyagoknál tudunk tanulmányozni.

Az országos területfejlesztési koncepciókból, az 1996. évi törvény elfogadása után, három készült. Az első (OTK 1998) még csak fejlettségi mutatókból készített tematikus térképeket tartalmazott, az ország fejlettségi térszerkezet fogalmának említésével együtt. A második (OTK 2015) viszont áttörést hozott ezen a téren, mivel már két klasszikus térszerkezeti ábra is megjelent benne. A harmadik (Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció, 2014) pedig elhozta a térszerkezet túlburjánzását: mintegy 80 helyen említik a térszerkezetet, illetve szinonimáit, és a vonatkozó ábraanyag is gazdag. A fő és legátfogóbb ábra, az ország csomópontjait és tengelyeit ábrázoló térkép esetében a területileg nagyvonalú szimbólumhasználat és a konkrét földrajzi helyek megjelenése egyfajta, korábban említett, fejlesztési-tervezési problémát mutat, emiatt ennek egyfajta korrekciójaként (tartalmi elemeit nem módosítva) készítettük el az itt látható ábrát.

Az aktuális megyei területfejlesztési koncepciókban 750 esetben jelenik meg a kifejezés, és majd' 100 térszerkezeti ábra van bennük, ám minőségük nagyon változatos. Csoportosíthatjuk is őket szemléleteik alapján: 1. Helyzetkép - 1.1. egy főre jutó GDP, jövedelmi viszonyok, komplex fejlettségi mutatók területi, települési különbségei; 1.2. támogatásra szoruló térségek, települések (hivatalos); 1.3. pólusok, tengelyek, perifériák, centrumok; 2. Jövőkép: fejlesztési pólusok, tengelyek, zónák; 3. Jelen és jövő: létező és fejlesztési pólusok, tengelyek, zónák; 4. Területrendezési állapot és tervek. Zárásként kiemeljük, hogy a térszerkezet tértudományi fogalom és különböző területi szinteken vizsgálható földrajzi jelenség, amelynek kutatása és ábrázolása tudományos alaposságot igényel. Ezen túl használható a területpolitikában is, ha megfelelő szakmai hátteret és tudásanyagot biztosítunk hozzá.

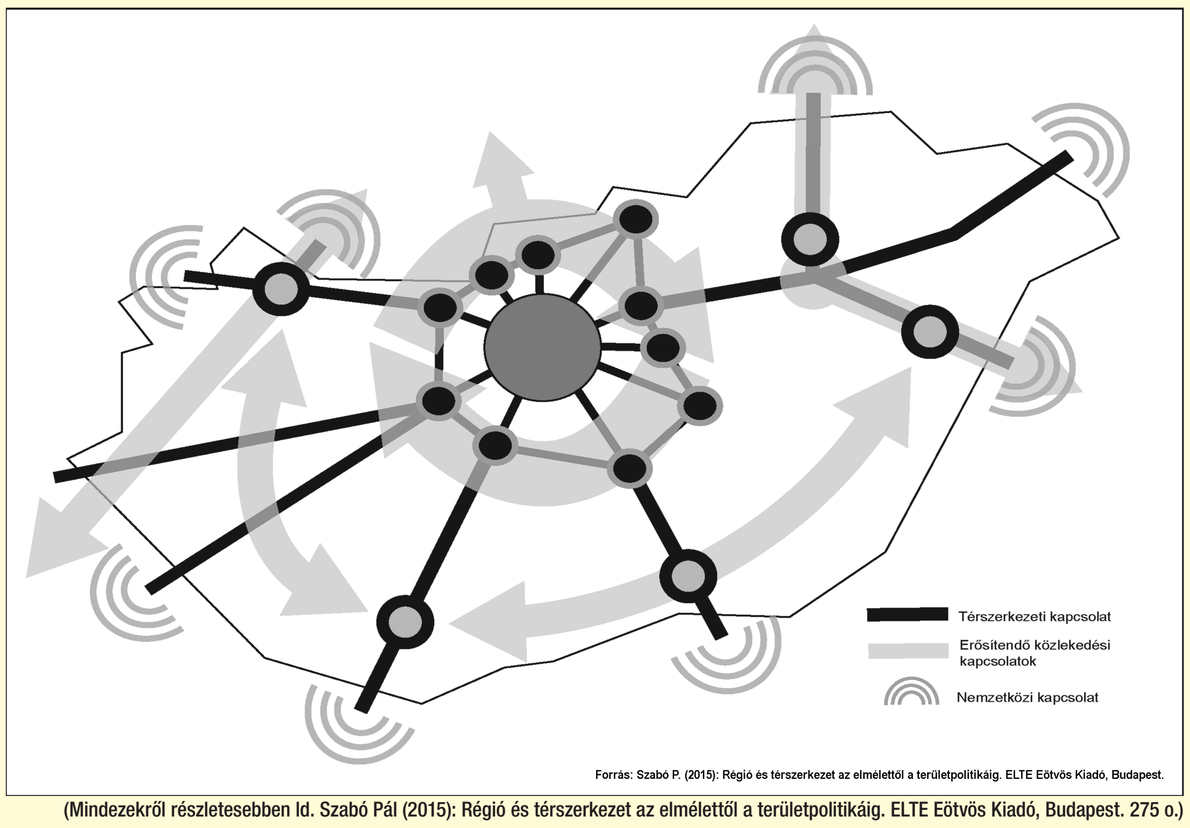

(Mindezekről részletesebben ld. Szabó Pál (2015): Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 275 o.)